

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ЗАМКОВИХ НАРІЖНИКІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV-XVII СТ.

У статті викладено основні тенденції еволюції найслабкіших ланок оборонної лінії західноукраїнських замків XIV-XVII ст. – коротких не фланкованих прясел. Під час модернізації феодальних резиденцій на місці останніх споруджували злами муру, призначені для посилення міцності периметра оборони й рикошетування ядер під час обстрілу. В процесі розвитку систем оборони злами посилювали вежами, баштами, бастеями, реданами. Конструктивне поєднання кількох укріплень в наріжнику творило нові автономні оборонні споруди. У вітчизняній науковій літературі їх називають наріжниками (кутами), в польській – ангулами.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у з'ясуванні чинників еволюційного становлення наріжних оборонних укріплень замків.

Ключові слова: *наріжник, ангул, оборонні споруди, фортифікація, система оборони.*

Оборонні споруди, утворені зламом прясла детально ні архітекторами, ні істориками, ні археологами не вивчалися. В науковій літературі можна зустріти лише матеріали про конкретні ангулові укріплення, де розкрито вузькі аспекти дослідження [1; 2]. Ґрунтовних праць з аналізом конструктивних і фортифікаційних особливостей наріжників, їх типології, стилістики, ролі в укріпленні оборонного периметра нами не виявлено. Тому, будучи першопрохідцями у студіюванні цієї теми спробуємо розкрити загальні тенденції предмета дослідження: встановити його наукову назву, визначити місце у системі оборони об'єкта, з'ясувати історію спорудження, фортифікаційні характеристики та роль в укріпленні оборонної лінії.

Як уже зазначалося вище, злами прясел або куртин нерегулярних замків на території західноукраїнських земель науковці називають терміном «кут» або «наріжник». Окремі

---

²⁰ © Федунків З.

науковці до цих назв додавали означення типології. У своїх попередніх працях, розташовану на стрілці мису оборонну споруду Галицького замку ми називали, клешнеподібним казематованим наріжником реданного типу [3, с. 124], ескарпованим наріжником бастионного типу [3, с. 49]. В польській літературі для означення наріжних укріплень нерегулярних замків використовується спеціальний термін. Один із найретельніших польських дослідників оборонної спадщини західноукраїнських земель Б. Гверкен у книзі про Язлівецький замок називає подібного типу споруди ангулами (*ángulos* з іспанської – кути) [1, с. 146-149]. Я. Богдановський у «Малому термінологічному словнику давньої оборонної архітектури Польщі» не подає чіткого визначення терміну ангул, зазначаючи що це «кут барковий, кут бастионовий, кут довгої оборони, кут короткої оборони...» [2, с. 31], тобто зараховує до ангулів усі наріжні оборонні складові. В польському електронному словнику оборонної архітектури читаємо: «Ангул – елемент фортифікації XVI і XVII ст. у вигляді багатостороннього бастиону, використовувався переважно в італійському оборонному будівництві епохи відродження, був типовим елементом бастионних укріплень» [5]. Таке трактування суперечить засадничим положенням визначення Б. Гверкена, який справедливо вважав, що ангули використовувалися у всіх системах оборони й наводив приклади вежових, баштових і бастейних замків з цими спорудами [1, с. 146-149]. Той же дослідник у своєму каталозі «Замки в Польщі» опублікував плани кількох польських замків із наріжниками, зокрема у Бохотниці Любельського воєводства, згадується вперше 1368 р. (наріжник утворений муром і вежею), у Чхові Краківського воєводства, зг. 1356 р. (утворений муром і вежею), Данкові Катовіцького воєводства, 1632 р. (утворений спареними реданами), Фромборку Ольштинського воєводства, 1278 р. (утворений муром і бастеею), Пісковій Скалі Краківського воєводства, бл. 1315 р. (утворений реданоподібними зламами мурів) [6, с. 93, 114, 122, 132, 232]. Більшість із них побудовано на окремо стоячих пагорбах, або скельних мисах.

Генезу наріжних оборонних споруд Західної України прослідкуємо на прикладі близьких за конструктивною будовою і об'ємно-просторовою композицією замків з одним, або двома ангулами у Бучачі, Галичі, Меджибожі, Теребовлі, Сидорові, Хусті і Язлівці, розташованих на мисах або плато. Наріжники у цих замках розміщені як з напільної сторони, так і з боку стрілки мису. Критерієм визначення типології досліджуваних ангулів послужили системи оборони: стінова, вежостінова, баштовостінова, бастейна, протобастінна, бастіонна, у яких базовими спорудами є мур, вежа, башта, бастея, бастіон. Аналіз форми поєднання наріжників з базовими оборонними спорудами допоміг вибувати ієрархічну структуру досліджуваних фортифікацій (іл. 1).

Архаїчним типом ангулів є наріжники стінового типу. Найдавніший із них укріплював північне прясло на стрілці мису Бучацького замку. Сформовано його півкруглим згином муру первісного ядра замку [7, с. 347-348] (в таблиці №1). Досконалішою конструкцією відзначалися північний ангул Хустського замку, який мав кілька ланок і утворював своєрідні згорнуті крила (барки) [8, с. 104-123] (№2) та південний ангул Бучацького замку із розгорнутими крилами [7, с. 347-348] (№3). У трьох заламах мурів було влаштовано 11 бійниць на першому поверсі і 9 на другому. Наявність кілька канальних бійниць дозволяла забезпечувати широкий кут обстрілу.

Ангули вежевого типу представляють обидва наріжники Язловецького замку (першого і другого будівельних періодів), утворені зламами прясел під кутом 90° і укріплені прямокутними в плані високими вежами [9, с. 62] (№4-5), а також частково втраченим південним ангулом замку в Сидорові [7, с. 375-377] (№6), який був утворений зломом прясел під кутом 85° і укріплений прямокутною в плані вежею та південним наріжником Хустського замку, який формують злам куртини під кутом 50° і трикутна вежа Фердинанд з барками [8, с. 104-123] (№7). Наступний шабель в ієрархії наріжних укріплень займають ангули баштового типу. Одним із них є північно-західний наріжник Сидорівського замку, утворений зломом

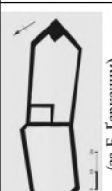

куртини під кутом 60° , в якому влаштовано трикутну в плані башту, що своєю основою примикає до овальної бастеї [7, с. 375-377] (№8). Ще досконалішими за попередні є наріжники бастейного типу. Їх представляє складний за конструктивною будовою ангул Меджибізького замку, утворений зламом куртини під кутом 90° та розташованими обабіч від нього спареними бастеями з численними бійницями в трьох боях, та прямокутною баштою в основі [10, с. 44-62] (№9). Б. Гверкен вважав, що подібного типу наріжники були започатковані в італійській школі фортифікації ще у XV ст. Зокрема, як приклад, навів, замок *Rossa di Cagliari*, побудований військовим інженером Франческо ді Джорджіо (1439-1501). Вирізняється в замку наріжник ускладненої форми з органічно прилягаючими баштами (іл. 2).

Верхній щабель ієрархії наріжних споруд замків займають ангули бастіонного типу. Представлені вони простішим і складнішим варіантами. Простіший варіант репрезентує заповнений на дві третини землею північний ангул Теребовлянського замку, сформований зламом куртин під кутом 100° [11] (№10). У стінах ангулу симетрично розташовувалися по три бійниці у середньому і верхньому боях обох фасів [1, с. 140].

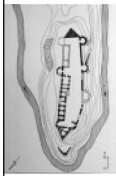

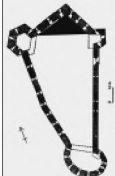

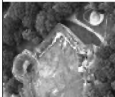
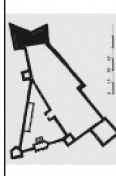

Увігнуті всередину фази реданів дозволяли вести акцентований перехресний вогонь в напрямку ворога, не залишаючи мертвих полів. У верхній частині ескарпи наріжника увінчував бруствер з бланками, за яким ховали артилерію.

Місце ангулів в системі оборони об'єкта продемонструємо на прикладі Галицького замку. Споруджено цей наріжник у 1658 р. з ініціативи галицького старости Андрія Потоцького за планом французького інженера-фортифікатора Францішка Корассіні з Авіньйону [17, с. 55]. Ухвала сейму 1658 р. повідомляла: «...багато Речі посполитій на фортеці Галицькій залежить, яку галицький староста Андрій Потоцький своїм власним коштом з ґрунту реставрував, мури нові збудував, шанцями, валами, редутами, трибом чужоземським обвів, на що кошт немалий виклав: через те для визначення розмірів коштів назначаємо комісарів» [18].

Іл. 1. Динаміка розвитку замкових наріжників на західноукраїнських землях у XIV-XVII ст.

№	Об'єкний об'єкт	Дата закладення наріжника	Розташування на рельєфі	Розташування в розпланувальній структурі замку	План і назва споруди	Іконографія або реконструкція	Опис
1.	Бучацький замок	1379 р.	місове, від стрілки мису	 (за Б. Геркеннім)	 ангул стінового типу	 (фото)	утворений півкруглим згином муру певнісного ядра замку
2.	Хустський замок	1-а пол. XVI ст.	платове, від стрілки плато гори	 (за Д. Варна)	 ангул стінового типу (зі згорнутими зламами)	 (профіль з плану)	Утворений зломом куртини під кутом 90°, обабіч – два барки; верхній ярус куртини бланкований, середній містить нечисленні бійниці
3.	Бучацький замок	1631 р.	місове, з напільної сторони мису	 (за Б. Геркеннім)	 ангул стінового типу (з розгорнутими зламами)	 (фото)	Утворений зломом куртини під кутом 140°, фланкові злами розвернуті в бік напілья; містить 11 бійниць нижнього бою і 9 бійниць середнього бою
4-5.	Язловецький замок	1-а пол. XV ст.	місове, з напільної сторони мису від стрілки мису	 (за Б. Геркеннім)	 ангул всекретоного типу	 (графічна реконструкція)	Утворений зломом прясел під кутом 90°, укріплений прямокутними в плані високими вежами

Проблеми розвитку міського середовища. Вип.3 (19) 2017

6.	Сидорівський замок	1640-і рр.	місове, з напильної сторони мису				невідомо	утворений зламом прясел під кутом 85°, укріплений прямокутною в плані вежею
7.	Хустський замок	1550 р.	платове, з напильної сторони плато				(профіль з плану)	утворений зламом куртини під кутом 50°, укріплений вежею Фердинанд, обабіч два барки
8.	Сидорівський замок	1640-і рр.	місове, від стрілки мису				(фото)	утворений зламом куртини під кутом 60°, укріплений трикутною баштою, що примикає до овалної бастей
9.	Меджибзький замок	сер. XVI ст.	місове, з напильної сторони мису				(фото)	утворений зламом куртини під кутом 90°, укріплений обабіч спареними бастеями, містить 62 бійниці в трьох бож
10.	Теребовлянський замок	1631 р.	місове, з напильної сторони мису				(фото)	утворений зламом куртини під кутом 100°, заповнений на дві третини землею; збереглося 6 бійниць середнього бою
11.	Галицький замок	1658 р.	місове, від стрілки мису				(макет)	утворений двома реданами з кутами 60° і 70°, заповнений землею, казематований

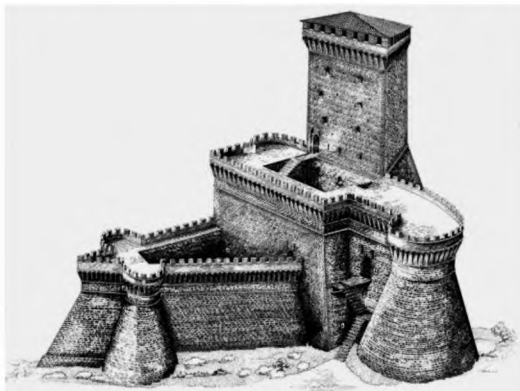

Рис. 2. Графічна реконструкція фортеці Рокка де Каглі. Автор Леандро Пікчі

Окремі картографічні та іконографічні джерела дозволяють встановити зовнішній вигляд цієї оборонної споруди. Детальний план і профіль (без проєкційного зв'язку з планом) викреслено на картосхемі А. Гегерштайна, 1795 р., укладеній на прохання місцевої влади [12]. Її оригінал зберігається у Львівському історичному архіві. Відома схема за публікаціями Т. Манковського у часописі «Бюлетень історії мистецтва і культури» [13] та В. Нагірного у збірнику наукових праць «Галич» [14]. У верхній частині схеми інженер А. Гегерштайн подав фронтальну проєкцію південного крила нижнього замку. На ній показано: в'їзну браму (№1), кам'яний ескарп валу з бланкованим бруствером (в описі 1765 р. його названо чужоземським трибом) (№2), будівлю казарми з бійницями у нижньому ярусі (№3) і власне ангул з двома закритими і одним відкритим боями (№4). Доступ до бійниць, очевидно, здійснювався з казематів (іл. 3).

Досконаліше конфігурацію периметра ангула викреслено на ситуаційному рукописному плані Галича та його околиць 1795 р. майора Маховіча. Документ зберігається у Австрійському військовому архіві у Відні (Kriegsarchiv). Для публічного огляду це картографічне джерело виставлено на сайті Центру міської історії Центрально-Східної Європи [15].

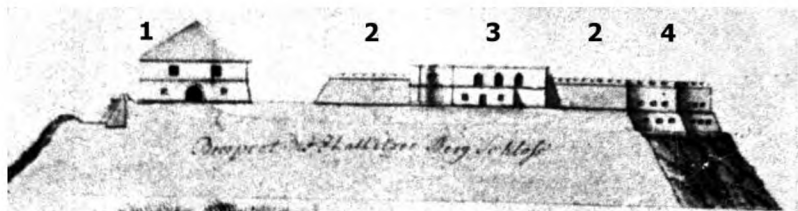

Рис. 3. Фронтальна проекція південного крила Галицького замку. Фрагмент картосхеми А. Гегерштайна. Експлікація: 1 – в’їзна брама, 2 – кам’яний ескарп валу, 3 – будівля казарми, 4 – ангул

На плані показано периметральні укріплення нижнього замку – в’їзну башту з двох секцій (1), ескарпований каменем і цеглою вал захabu (2), а також частково ескарпований ангул (3). За конфігурацією відмітої на плані ділянки можемо зробити висновок, що ангул був продовженням головного валу нижнього замку. Також можна припускати, що наріжник складався не з двох, а з трьох реданів. Третій редан уже на 1795 р. втратив ескарпування і в подальші роки його конфігурацію знівельювали зсуви, викликані опадками. Існування фланку третього редану з фортифікаційної точки зору було цілком виправданим, адже з нього можна було фланкувати підступ до замкової брами з боку міста (іл. 4).

Рис. 4. Ситуаційний рукописний план Галича та його околиць. 1795 р. Автор майор Маховіч. Експлікація: 1 – в’їзна башта, 2 – вал захabu, 3 – ангул

Інформацію про будівельно-конструктивні елементи ангулу Галицького замку, окрім карт, несуть кілька іконографічних джерел. В першу чергу це гравюра (дереворит) французького художника А. Ф. Алой-са (1797-1878), виконана у 1830-х роках. Опублікував її журнал «Przyjaciel Ludu» у 1836 [16]. На ближньому плані відтворено берег річки з етнографічними типажами галичан, міські одноповерхові будівлі, ринкову площу з церквою та костьолом. На дальньому плані зображено Замкову гору з чітким силуетом нижньої і верхньої частини замку. При значному збільшенні малюнка засобами комп'ютерної техніки помітно, що художник досить точно розмістив укріплення замку на рельєфі (Рис. 5). На схилі гори чітко окреслено ескарпований каменем ангул з амбразурами збережених бійниць. У горішній частині бруствера ангула відсутні бланки, які чітко окреслені на профілі А. Гегерштайна.

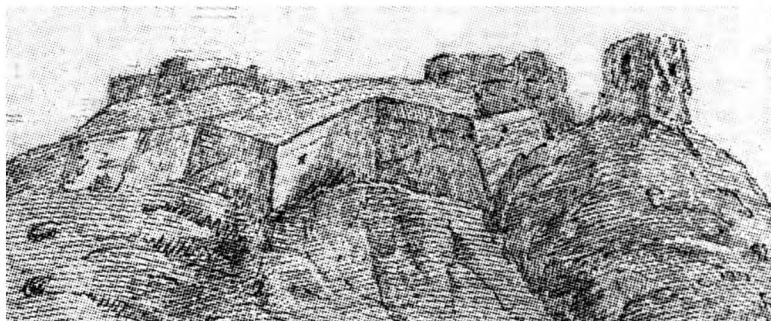

Рис. 5. Збільшений фрагмент ангулу Галицького замку за дереворитом А. Ф. Алойса 1836 р.

Цінну інформацію для дослідження оборонної споруди дали натурні обстеження, проведені автором статті у 2010-2016 рр. Здійснено обміри збережених частин укріплення та фотофіксацію (Рис. 6 і 7).

В ході обстеження та порівняннями з вказаними вище схемами зроблено висновок, що в основному ангул зберіг свою об'ємно-просторову структуру. Наявність кам'яно-цегляного ескарпування

Проблеми розвитку міського середовища. Вип.3 (19) 2017

засвідчили збережені чотири великі фрагменти кам'яного ескарпування: на західному укосі (тонкий кам'яний пласт висотою 1,9 м й шириною 3,7 м), на північно-східному укосі (мур висотою 7 м і шириною 2,3-2,5 м), на північному укосі (мур висотою 6-6,5 м і шириною 6,5 м, з каменю і вкрапель цегли з ледь помітними бійницями), на східному укосі (два невеликі кам'яні фрагменти на висоті 5,5 м від рівня стежки). Існування казематів засвідчують влаштовані у 1950-1970-х рр. в тілі ангула три глибокі (4-5 м) колодязі для забезпечення функціонування системи водопостачання міста.

Рис. 6. Північно-східний фас лівого редану. Фото автора. 2012 р.

Рис. 7. Вид на ангул з північного заходу. Фото автора. 2012 р.

Отже, за картографічними, іконографічними джерелами та натурними обстеженнями встановлено, що ангул Галицького замку розташовувався на середній терасі стрілки мису Галич-гори. Утворювали його два або три спарені редани. Збереглися сліди кам'яного ескарпування і казематів. Ангул мав вигляд клешнеподібної казематованої споруди, утвореної двома спареними реданами, заповненими землею й ескарпованими каменем. Його фази зберегли сліди кількох бійниць для вогнепальної зброї. Наріжник Галицького замку виконував кілька функцій: захищав північний фронт твердині, дозволяв ліквідувати мертві поля біля пішохідної хвіртки з боку міста, зупиняв проникнення противника по траверсу гори для атаки на міську фортецю зі сходу й заходу завдяки фланкуванню прясел.

Підсумовуючи констатуємо, що на західноукраїнських землях незначна кількість замків укріплювалася ангулами, які маємо підстави вважати стіновими, вежовими, баштовими, бастейними і бастіонними. До останнього типу належав ангул Галицького старостинського замку споруджений Ф. Корассіні у 1658 р. Конструктивні особливості й типологія наріжних укріплень замків засвідчують, що оборонна архітектура західноукраїнських земель була тісно пов'язана з європейською воєнною архітектурою, черпала від неї ідеї, які в ході експериментального застосування зазнавали адаптації до місцевих потреб і вимог часу.

Список використаних джерел:

1. *Guerquin B. Zamek Jazlowiecki / B. Guerquin // Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960. – 164 s.*

2. *Bogdanowski J. Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce / J. Bogdanowski. – Kraków : Politechnika Krakowska, 1986. – 126 s.*

3. *Федунків З. Галицький замок / З. Федунків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2013. – 183 с.*

4. *Федунків З. Галицький замок / З. Федунків // Пам'ятки України. – 2013. – №6 (189) червень. – С. 44-53.*

5. Електронний ресурс:
<http://www.ruinyzamki.pl/slownik/slownik.html>.
6. *Guerquin B.* Zamki w Polsce / В. Guerquin. – Warszawa, 1984. – 347 s.
7. *Вечерський В.* Фортеці й замки України / В. Вечерський. – Київ, 2011. – 664 с., 619. іл.
8. *Поп Д., Поп И.* Замки Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2004. – 128 с.
9. *Підставка Р., Рибчинський О.* Язловець – 640. Історія, архітектура, туризм. Матеріали історико-архітектурних досліджень. Збараж, 2013. – 128 с.
10. *Толкачев Ю.* Меджибізький замок. – Київ, 2010. – 150 с.
11. *Могитич Р.* Історична топографія Теревовлі / Р. Могитич // Теревовлянщина. – 2000. – Вип. 5. – С. 34-42.
12. Grundriss und Prospekt von die Rudera des Hallitzer Berg-Schloss, wovon die Schatzung aus dem neben-liegenden Bericht zuerschen. 1795.
13. *Mańkowski T.* Plany dawnych zamków Halicza i Przemysla // Biuletyn historii sztuki i kultury. – 1934. – R. II. – № 4. – S. 3-4.
14. *Нагірний В.* Невідомий план Галицького замку Антонія Геєгерштайна / В. Нагірний // Галич : збірник наукових праць. – Вип. 1 / За ред. М. Волощука. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. – 216 с. – С. 148-154.
15. Карти. ID карти: 041. Електронний ресурс:
<http://www.lvivcenter.org/uk/umd/mapdetails/halicz-situations-plan-1795/>.
16. Przyjacieli Ludu. – 1836. – №4. – С. 28.
17. *Szarłowski A.* Stanislawow i powiat Stanislawowski pod uwzględem historycznym i geograficzno-statystycznym. – Stanislawow, 1887.
18. *Balińskie M., Lipińskie T.* Starozutna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Т. II. – Warszawa, 1844. – S. 694-695.
19. *Czołowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892. – S. 18-20.

Аннотация

В статье изложены основные тенденции эволюции слабых звеньев оборонной линии западноукраинских замков XIV-XVII вв. – коротких не

фланкированных прясел. При модернизации феодальных резиденций на месте последних сооружали изломы стены, предназначенные для усиления прочности периметра обороны и рикошетирования ядер во время обстрела. В процессе развития систем обороны изломы усиливали вежами, башнями, бастеями, реданами. Конструктивное сочетание нескольких укреплений создавало новые автономные оборонительные сооружения. В отечественной научной литературе их называют краеугольными (угловими), в польской – ангулами.

Научная новизна полученных результатов заключается в выяснении факторов эволюционного становления наружных оборонительных укреплений замков.

Ключевые слова: краеугольное укрепление, ангул, оборонительные сооружения, фортификация, система обороны.

Annotation

The article outlines the main tendencies of evolution of the weak links of the defensive line of castles of the XIV-XVII centuries. – short non-flanked spines. Upon modernization of feudal residences, on the site of the latter were constructed cutaway walls designed to enhance the strength of the perimeter of defense and reoccurring the nuclei during shelling. During the development of defense systems, the breaks were reinforced by towers, towers, bases, editions. A constructive combination of several fortifications created new autonomous defensive structures. In the national scientific literature they are called cortical (angular), in the Polish – angulu.

The scientific novelty of the obtained results consists in elucidating the factors of the evolutionary formation of external defensive fortifications of locks.

Key words: coronal reinforcement, angul, defensive structures, fortification, defense system.

Стаття надійшла до редакції у листопаді 2017р.